

ARKADIUSZ FILIP SIWKO

UNIwersytet Jagielloński
Wydział Historyczny
E-MAIL: ASIWY2@TLEN.PL

DATA ZGŁOSZENIA: 4.02.2019
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 17.06.2019

Główne grody księstwa turowskiego w drugiej połowie XII wieku

STRESZCZENIE

Artykuł ukazuje dzieje i funkcjonowanie grodów ruskich, które w drugiej połowie XII wieku weszły w skład dzielnicy turowskiej pod rządami księcia Jerzego Jarosławowicza: Turowa, Pińska, Dąbrownicy, w mniejszym stopniu innych grodów Polesia. Autor omawia proces ich powstania i rozwoju oraz informacje, które na ich temat przekazują źródła pisane, głównie ruskie latopisy. Zarys uzupełniają dane dostarczone przez archeologię.

SŁOWA KLUCZOWE

Ruś średniowieczna, księstwo turowskie, Pińsk, historia średniowieczna ziem białoruskich, grody ruskie

Ziemia turowska, niekiedy określana też mianem turowsko-pińskiej, stanowi specyficzny komponent na mapie politycznej Rusi do okresu mongolskiego¹.

¹ W niniejszym artykule używam wymiennie różnych terminów na określenie władztwa turowskiego („ziemia”, „władztwo”, „udział”, „dzielnica”, „księstwo”). Niektórzy uczeni uznają za właściwe mówienie o księstwie turowskim (turowsko-pińskim) lub dzielnicy turowskiej od czasów rządów Jerzego Jarosławowicza (od 1158 roku). Wówczas dla czasów wcześniejszych należałoby używać nazwy „ziemia turowska”. O kwestii nazewnictwa

Z jednej strony, po części z powodu lokalnych uwarunkowań naturalnych, bywa postrzegana jako region peryferyjny, którego znaczenie nie może równać się dzielniczy wołyńskiej, połockiej lub czernihowskiej. Władztwo turowskie ukształtowało się prawdopodobnie w oparciu o organizm plemienny Dregowiczów, aczkolwiek jego granice nie pokrywają się w pełni z zamieszkiwanym przez nich niegdyś terytorium. Przez prawie dwa stulecia ziemia turowska pozostawała częścią księstwa kijowskiego. Dopiero pod koniec XII wieku nowy książę turowski Jerzy Jarosławowicz uzyskał pewną odrębność i zapoczątkował na Polesiu dziedziczne rządy swoich potomków. Z drugiej strony poszczególni książęta kijowscy, począwszy od Włodzimierza I, często wysyłali do Turowa tych spośród swoich synów, w których widzieli potencjalnych następców. Pokazuje to, że mimo peryferyjności ziemia turowska była dla nich ważnym obszarem, nad którym woleli zachować ścisłą kontrolę. Turów i Pińsk leżały bowiem w pobliżu granicy z państwem Piastów, a na północ od nich rozpościerały się ziemie Jaćwingów i Litwinów, a także księstwo połockie Rogwołodowiczów.

Jednym z najważniejszych elementów funkcjonowania każdej spośród dzielnic dawnej Rusi był system grodowy. W okresie domongolskim książętom turowskim podlegały różne grody. Na łamach niniejszego artykułu pragnę opisać te spośród nich, które w drugiej połowie XII wieku niewątpliwie weszły w skład dzielnicy rządzonej przez Jerzego oraz jego synów i wnuków – członków linii Juriewiczów. Na podstawie danych latopisarskich, przede wszystkim w oparciu o *Powieść minionych lat*, *Latopis kijowski* oraz *Kronikę halicko-wołyńską*, omówię rozwój i znaczenie poszczególnych grodów w ciągu dwóch wieków. Dane te uzupełnię o informacje dostarczane przez archeologię: dotychczas problematyką tą zajmowali się głównie reprezentanci właśnie tej dziedziny nauki, wśród których szczególnie wyróżnić należy Piotra Łysenkę, na którego kilkakrotnie powołałam się w trakcie moich rozważań. Pisząc o poszczególnych ośrodkach, rozważę też kilka szczególnych zagadnień związanych z ich rozwojem i rolą: w przypadku Turowa wspomnę o kwestii erygowania tamtejszej eparchii prawosławnej, a pisząc o Pińsku nakreślę proces stopniowego zyskiwania przez ten gród znaczenia.

Kwestia wyznaczenia dokładnych granic księstwa jest dyskusyjna i trudno w tej materii uzyskać jednoznaczną odpowiedź. Samo istnienie granic linearnych w średniowieczu jest zresztą przedmiotem sporów i należy mieć tego świadomość². Latopisy nie dostarczają dokładnego zarysu granic poszczególnych dzielnic, lecz raczej ogólnie wspominają o przynależności grodów. Mitrofan Downar-Zapolski,

i zasięgu ziemi turowskiej pisali na gruncie polskim m.in. Artur Kijas i Jan Tyszkiewicz. Zob. A. Kijas, J. Tyszkiewicz, *Turów*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII* [dalej: SSS], t. 6, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 218–219.

² Zob. m.in. R. Kiersnowski, *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej*, „Archeologia Polski” 1960, nr 5, s. 257–289; G. Myśliwski, *Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII – poł. XVI w.)*, „Kwartalnik Historyczny” 1994, r. 101, nr 3, s. 3–24.

autor pierwszego zarysu średniowiecznej historii ziem białoruskich, podjął dosyć udaną, choć siłą rzeczy skazaną na niedokładność próbę nakreślenia granic ziemi turowskiej pod koniec XII wieku. Wówczas bez wątpienia możemy już mówić o istnieniu samodzielnej dzielnicy ze stolicą w Turowie. Wyznaczone przez niego terytorium posłuży za podstawę moich rozważań. Ponadto kilka zdań poświęcę również takim centrom, jak Kleck i Mozyrz, od 1155 roku pozostającym we władaniu czernihowskich książąt z linii Olegowiczów³.

Księstwo turowskie, w drugiej połowie XII wieku nieobejmujące już całości dawnych ziem dregowickich, sięgać miało na wchodzie do okolic ujścia Wiedryczy oraz Prypeci. Jego południowa granica przebiegała nieco na południe od Prypeci – rzeka ta nie mogła stanowić granicy chociażby z tego względu, że na jej prawym (dolnym) brzegu położone są takie ważne grody, jak Turów i Mozyrz. Północna granica udziału biegła od Pińska, rzeką Szczarą, a pomiędzy Kleckiem i Nowogródkiem istniała, w opinii białoruskiego autora, lądowa granica z Litwą, Jaćwieżą i księstwem połockim⁴. Za granicę zachodnią uznał on Bug, choć jest to bardziej granica ziem dregowickich aniżeli księstwa turowskiego – główne grody położone nad tą rzeką, Brześć i Drohiczyn, wielokrotnie zmieniały przynależność państwową, a ich związek z Turowem był raczej okresowy⁵.

Turów

Od drugiej połowy X do przełomu XII i XIII wieku głównym centrum politycznym ziemi turowskiej był Turów. Położony był na prawym brzegu rzeki Prypeć, w miejscu, gdzie wpada do niej mniejsza rzeka Jazda⁶. Pierwsza wzmianka o jego istnieniu pojawia się w *Powieści minionych lat* pod rokiem 6488, kiedy to wraz z połockim władcą Rogwołodem wspominany jest jego półlegendarny założyciel o imieniu Tur. Nie wiadomo, jak wyglądał proces włączenia Polesia do kijowskiego państwa Włodzimierza Wielkiego i czy jego częścią było usunięcie samego Tura. Pod rokiem 6494 kronikarz zanotował przekazanie Turowa Światopełkowi – domniemanemu synowi Włodzimierza, być może szykownego do objęcia schedy po chrzcicielu Rusi.

W rzeczywistości młody książę objął władzę w Turowie najpewniej na przełomie X i XI wieku i sprawował ją do 6521 (ok. 1013) roku⁷, kiedy to w wyniku

³ *Ипатьевская летопись, [w:] Полное собрание русских летописей, т. 2, Санкт-Петербург 1908, kol. 478–479.*

⁴ М. Довнар-Запольский, *Очерк истории кривичской и дрегвичской земель до конца XII столетия*, Киев 1891, s. 58. Należy przyjąć poprawkę, że grody te w drugiej połowie XII wieku nie wchodziły w skład władztwa książąt turowskich.

⁵ *Ibidem*, s. 59.

⁶ А. Кijas, J. Тyszкiewicz, *op. cit.* s. 218–219.

⁷ W przypadku dat wydarzeń opisywanych przez autora *Powieści minionych lat*, zawierającej opis dziejów Rusi do 6625 (ok. 1117) roku, przytaczam stosowaną przez niego datację

wystąpienia przeciwko Włodzimierzowi został uwięziony. W późniejszym okresie Światopełk najprawdopodobniej władał Polesiem jako władca Kijowa, aczkolwiek jego dawne władztwo mogło odgrywać istotną rolę w walce o władzę. W XI wieku książętami z siedzibą w Turowie byli także Izjasław Jarosławowicz (od 6562 [ok. 1054])⁸ oraz jego synowie, którzy byli równocześnie książętami wołyńskimi: Jaropełk (6586–6596 [ok. 1078–1088])⁹ i Światopełk Izjasławowicze (od 6596 [1088])¹⁰. Rządy drugiego z braci, od 6601 (1093) roku księcia kijowskiego, były okresem szczególnie korzystnym dla Turowa, który zyskał na znaczeniu jako ośrodek nie tylko polityczny, ale również kulturalny i religijny. Prawdopodobnie wówczas otrzymał status siedziby prawosławnego biskupa. Po śmierci Światopełka ziemia turowska przeszła pod władzę Włodzimierza Monomacha, który traktował ją jako ważny punkt w trakcie walk z księciem mińskim Glebem, a następnie jego potomków¹¹. Kilkukrotnie rządy w Turowie sprawował jego syn Wiaczesław, który prawdopodobnie usiłował, z różnym skutkiem, zapewnić ziemi turowskiej status odrębnej dzielnicy, niebędącej częścią dominium kijowskiego. W okresie trwającej w pierwszej połowie XII wieku wojny domowej pomiędzy Rurykowiczami władzę w Turowie często obejmowali na krótki okres synowie i poplecznicy kolejnych władców Kijowa. Sytuacja ustabilizowała się w latach pięćdziesiątych, kiedy to księciem turowskim został Jerzy Jarosławowicz – dawny zwolennik zmarłego w 1156 roku Jerzego Dołgorukiego, a zarazem potomek Światopełka Izjasławowicza. Zręczną polityką zapewnił on, korzystając ze spadku znaczenia Kijowa, względną niezależność księstwa turowskiego, aczkolwiek w granicach uszczuplonych o między innymi Kleck, Mozyrz i Słuck¹². W tym okresie coraz większe znaczenie, kosztem Turowa, nabierał Pińsk.

według rachuby *Anno Mundi*. Podane w nawiasach daty według rachuby dionizyjskiej pochodzą z wykorzystywanej w czasie tworzenia niniejszego artykułu edycji *Latopisu hipackiego* z 1908 roku wydanej w ramach serii *Полное собрание русских летописей* (zob. przyp. 3). Są one jednak elementem dyskusyjnym z uwagi na stosowany na Rusi cykl roczny oparty na wyznaczeniu początku roku na marzec lub wrzesień.

⁸ *Ипатьевская летопись*, kol. 150.

⁹ *Ibidem*, kol. 195.

¹⁰ *Ibidem*, kol. 199.

¹¹ Kwestia okoliczności przejęcia kontroli nad Turowem przez Monomacha jest przedmiotem dyskusji, zwłaszcza jeśli mowa o losach synów Światopełka II. Zob. В. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 151; А. Грушевский, *Пинское полевье. Исторические очерки*, ч. 1: *XI–XIII вв.*, Киев 1901, s. 38–40; А. Міронівич, *Біскупство туrowsко-пінське*, Вiа́льсток 2011, s. 64, 68; Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, s. 157; А. Мельнікаў, *Кірыл, епіскап Тураўскі*, Мінск 1997, s. 22.

¹² *Ипатьевская летопись*, kol. 492, 510.

Po śmierci Jerzego jego ziemie zostały podzielone pomiędzy jego synów: książąt turowskich, pińskich i dąbrowickich, a następnie weszły w sferę wpływów książąt halicko-wołyńskich. Upadku znaczenia grodu nad Prypecią dopełniły prawdopodobnie trzęsienie ziemi z 1230 roku, a następnie najazd mongolski, w czasie którego Turów uległ zniszczeniu. Później podlegał władzy książąt litewskich, nie mając jednak wielkiego znaczenia.

Wielu badaczy (między innymi Ołeksandr Hruszewskij¹³, Mychajło Hruszewskij¹⁴, Walerij Pierchawko¹⁵, Piotr Łysenko¹⁶, Krystyna Musianowicz¹⁷) wiąże rozwój turowskiego grodu i całej dzielnicy z handlem, który mógł funkcjonować na Prypeci, Bugu i innych zbiornikach wodnych Polesia. Teoria o tak zwanym „szlaku prypecko-bużańskim” wydaje się prawdopodobna, ale nie znajduje pełnego potwierdzenia w źródłach pisanych i materiale archeologicznym. Teren Polesia nie został też objęty zasięgiem monety arabskiej¹⁸. Przesłanką na rzecz teorii o funkcjonowaniu handlu międzynarodowego mogą być jednak obecne na terenie poleskich grodów przedmioty pochodzenia obcego. Zaliczają się do nich między innymi amfory z rejonu Morza Czarnego¹⁹ oraz pochodzące z Bizancjum i krajów arabskich grzebienie i naczynia, będące jednak znaleziskiem dosyć pospolitym na Rusi.

Równie typowe są odnajdywane w Turowie i innych grodach regionu (Pińsk, Mozyrz, Kleck, Brześć) wołyńskie przęśliki tkackie i ozdoby paciorkowe z okolic Kijowa. Interesujące są ślady miejscowego wytwórstwa. Archeolodzy znaleźli w Turowie produkowane przez miejscową ludność narzędzia rolnicze oraz broń²⁰. Charakterystycznym wytworem, występującym także w innych częściach Polesia, były przedmioty z kości²¹. W opinii O. Hruszewskiego lokalna gospodarka miała, z uwagi na warunki naturalne, w przeważającej mierze charakter leśny, a miejscowi zajmowali się pozyskiwaniem takich produktów, jak skóry, miód, воск i drewno²², aczkolwiek ich ślady w rodzaju produktów ze skóry i drewna

¹³ А. Грушевський, *Пинское полесье*, s. 114.

¹⁴ М. Грушевський. *Історія України-Руси*, т. I, р. V, Львів 1913, s. 8.

¹⁵ В. Перхавко, *Опыт комплексного использования письменных и материальных источников для реконструкции истории Припятского-Бугского пути в IX-XIII вв.*, [w:] *Проблемы исторической географии России*, Москва 1983, s. 4-27.

¹⁶ П. Лысенко, *Дреговичи*, Минск 1991, s. 108, 114.

¹⁷ K. Musianowicz, *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyńcu, pow. Siemiatycze*, „Wiadomości Archeologiczne” 1957, nr 24, s. 289.

¹⁸ R. Kiersnowski, *Zagadnienie obiegu pieniądza wczesnośredniowiecznego na obszarze Polski północno-wschodniej*, [w:] *Acta Baltico-Slavia*, t. 1: *Pamiętnik pierwszej konferencji nauk historycznych poświęconej badaniu ziem północno-wschodniej Polski w Białymstoku*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1964, s. 87-99.

¹⁹ Г. Штыхов, П. Лысенко, *Древнейшие города Белоруссии*, Минск 1966, s. 53.

²⁰ *Археалогія Беларусі*, т. 3: *Сярэднявковы перыяд (IX-XIII стст.)*, ред. П. Лысенка, Мінск 2000, s. 241; П. Лысенко, *Туrowsка яземля IX-XIII вв.*, Минск 2001, s. 112.

²¹ П. Лысенко, *Туrowsкая земля...*, op. cit., s. 183.

²² А. Грушевський, *Пинское полесье...*, op. cit., s. 15.

były w Turowie odnajdywane dosyć rzadko²³. O bogactwie okolicznych lasów wspominał również Włodzimierz Monomach w swoim *Pouczeniu*²⁴.

Naturalny system obronny grodu tworzyły rzeki: Prypeć i Jazda. Na pozostałych odcinkach Turów otoczony był przez wał obronny, który dzielił go na dwie części. Jedną z nich w XIX wieku zaczęto nazywać „zamkiem”²⁵. Ten system umocnień musiał być dosyć silny, o czym świadczą zachowane na kartach *Latopisu kijowskiego* wzmianki na temat zakończonych niepowodzeniem oblężeń Turowa w początkowym okresie rządów Jerzego Jarosławowicza (1157²⁶, 1160²⁷).

Interesującym zagadnieniem pozostają ślady turowskiego budownictwa kamiennego. P. Łysenko, który kierował badaniami archeologicznymi na terenie dawnych grodów Polesia, pisał, że w rejonie grodu turowskiego ziemia nie przechowała śladów budownictwa kamiennego. W efekcie badań prowadzonych w pierwszej połowie XX wieku odkryto w Turowie resztki ceglanej ściany – prawdopodobnie pozostałość cerkwi²⁸. Przy okazji, w 1909 roku, w pobliżu miejscowej cerkwi Borysa i Gleba odnaleziono ozdobny sarkofag, którego przeznaczenie jest tematem dyskusji²⁹. Zwolennicy teorii mówiącej o rzekomym kulcie księcia Tura jako chrześcijańskiego świętego uważają go nawet za relikwiarz domniemanego założyciela grodu³⁰. Najbardziej znaczącego odkrycia na terenie turowskiego grodziska dokonał w 1963 roku archeolog Michał Kargier. Jego zespół odnalazł fundamenty kamiennej świątyni, która prawdopodobnie pełniła funkcję lokalnego soboru katedralnego. Zdaniem Kargiera przypominał on pod względem architektonicznym Sobór Uspeński we Włodzimierzu na Wołyniu. Wyróżniał się on wieżyczką umiejscowioną, co nietypowe, w północno-zachodniej części budowli³¹.

²³ П. Лысенко, *Туровская земля...*, op. cit., s. 96.

²⁴ *Лаврентьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 1, Ленинград 1926–1928, kol. 251; A. Kijas, J. Tyszkiewicz, op. cit., s. 220.

²⁵ П. Шпилевский, „*Мозыричина*” (*Из путешествия по западнорусскому краю*), „Архив исторических и практических сведений, относящихся до России”, кн. 3, Санкт-Петербург 1859, s. 1–49; М. Довнар-Запольский, op. cit., s. 59–60.

²⁶ *Ипатьевская летопись*, kol. 490–491.

²⁷ *Ibidem*, kol. 510.

²⁸ П. Лысенко, *Туровская земля...*, op. cit., s. 91.

²⁹ *Описание поездки в Туров и Пинск членами комитета в августе 1909 г.*, „Минская старина”, nr 2, Минск 1911, s. 260–268.

³⁰ O rzekomym kulcie Tura zob. Н. Трусовский, *Историко-статистическое описание Минской епархии*, Санкт-Петербург 1864, s. 2.; М. Гаусман, М. Гаусман, *Исторический очерк местечка Турова, прежней столицы Туровского княжества*, Минск 1877, s. 1–2; Ю. Лабынцев, *В глубинном Полесье (Турово-Пинская земля)*, Москва 1989, s. 30; И. Масленицына, Н. Богодзяж, *Могли быть князь Тур первым восточнославянским святым?*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: *1000-летие Туровской епархии: Материалы XI минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туровской епархии*, Минск 2005, s. 48–55.

³¹ М. Каргер, *Новый памятник зодчества XII века в Турове*, „Краткие сообщения Института археологии” 1965, nr 100, s. 137.

Ruiny noszą ślady katastrofy budowlanej, a także następującej później rekonstrukcji³². Nie zachowały się natomiast ślady zdobień ani fresków³³. Kargier wysnuł nawet hipotezę, że odkryte przez niego pozostałości cerkwi są przykładem lokalnej „turowskiej szkoły architektonicznej”³⁴. Otwarte pozostaje pytanie, kiedy dokładnie mógł powstać ów zabytek.

Wydaje się prawdopodobne, że nastąpiło to w latach 6596–6621 (ok. 1088–1113), gdy księciem turowskim, a następnie wielkim księciem kijowskim był Światopełk, syn Izjasława Jarosławowicza³⁵. W opinii Andrzeja Poppego i Antoniego Mironowicza to właśnie w tamtym okresie powstało w Turowie prawosławne biskupstwo, a także wybudowana została katedra pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny, w czym Poppe dopatruje się związków z Ławrą Kijowsko-Pieczerską³⁶. Ołeksandr Hruszewskij³⁷, Piotr Łysenko³⁸, Antoni Mironowicz³⁹ i Aliaksiej Mielnikau⁴⁰ uznali, że do wzrostu roli Turowa jako centrum religijnego i kulturalnego w tamtym okresie przyczyniła się żona Światopełka – Greczynka Barbara, cesarzówna bizantyńska. Miała być ona założycielką żeńskiego monasteru, wokół której, zdaniem obydwu historyków, miał się rozwinąć ośrodek kultury greckiej (jednym z jego spadkobierców mógł być późniejszy biskup i święty prawosławny Cyryl Turowski). Zdaniem Hruszewskiego Barbara mogła przebywać w Turowie aż do swojej śmierci w 1124 roku. Ze *Słowa o Marcinie mnichu*, hagiograficznego dzieła, którego autorstwo przypisuje się Cyrylowi Turowskiemu, dowiadujemy się też o istnieniu co najmniej od XII do schyłku XIV wieku turowskiego monasteru, noszącego wezwanie świętych Borysa i Gleba, który chociażby dzięki takim postaciom, jak wspomniany święty biskup, musiał odgrywać znaczącą rolę w życiu religijnym księstwa, a być może także całej Rusi⁴¹. A. Mironowicz uważa, że monaster był jednocześnie rezydencją biskupią, co w pewnym stopniu współgra z podaniami o Cyrylu, który miał zakończyć życie jako mnich właśnie tego klasztoru⁴².

³² Ibidem, s. 133. p

³³ Ibidem, s. 135.

³⁴ Ibidem, s. 138.

³⁵ *Ипатьевская летопись*, kol. 199.

³⁶ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 187; A. Mironowicz, op. cit., s. 61–64. Kwestia erygowania biskupstwa w Turowie jest od dawna przedmiotem debaty naukowej. Pogląd opozycyjny wobec tez m.in. A. Poppego i A. Mironowicza głosi, że samodzielna eparchia turowska istniała od 1005 roku, a więc już w czasach Światopełka I. Zob.: E. Голубинский, Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, Москва 1901, s. 344–345; A. Mironowicz, op. cit., s. 49–52; A. Мельнікаў, op. cit., s. 19.

³⁷ А. Грушевський, *Линское полесье...*, op. cit., s. 37.

³⁸ П. Лысенко, *Туrowsкая земля...*, op. cit., s. 250–252.

³⁹ A. Mironowicz, op. cit., s. 62.

⁴⁰ А. Мельнікаў, op. cit., s. 22.

⁴¹ *Слово о Мартине монахе, что пребывал в Турове*, [online] www.lib.pushkinskij-dom.ru/Default.aspx?tabid=10110 [dostęp: 20.01.2018]; М. Булгаков, *История русской церкви*, т. 2, Санкт-Петербург 1857, s. 300–301.

⁴² A. Mironowicz, op. cit., s. 95–96.

W mojej opinii powstanie eparchii turowskiej, a tym samym fundację tutejszego soboru katedralnego, należy wiązać z samym objęciem przez Światopełka Izjasławowicza tronu w Kijowie w 6601 (ok. 1093) roku⁴³. Z jednej strony jako książę w sposób oczywisty zyskał możliwość reorganizacji struktur cerkiewnych na korzyść swojego grodu rezydencjonalnego. Pamiętać należy, że ówczesny podział władzy miał charakter specyficzny, również na gruncie cerkiewnym. Z uwagi na faktycznie równorzędny status książąt perejasławskich i czernihowskich ordynariusze ich grodów stołecznych nosili, obok zwierzchnika ruskiej Cerkwi, tytuły metropolitów⁴⁴. Można domniemywać, że erygowanie eparchii turowskiej dokonało się właśnie wraz z utworzeniem wspomnianych metropolii tytularnych, albo też przy okazji zjazdu książąt w Lubeczu w 6605 (ok. 1097) roku⁴⁵. Za ostatnią wersją przemawia również fakt, że na mocy postanowień zjazdu dziedziczną władzę nad Wołyniem uzyskał Dawid Igoriewicz. Światopełk Izjasławowicz, a wcześniej jego brat Jaropełk, sprawowali władzę zarówno nad dzielnicą turowską, jak i nad księstwem wołyńskim. We Włodzimierzu na Wołyniu istniało już wówczas biskupstwo. Opisana zmiana sytuacji politycznej mogła być powodem utworzenia, dla równowagi, osobnej eparchii także w Turowie. Pierwszymi znanymi z imienia biskupami turowskimi byli Szymon, Joachim i Jerzy, aczkolwiek dokładne określenie lat pontyfikatu możliwe jest jedynie w przypadku drugiego z nich⁴⁶.

Przedstawiony historyczno-archeologiczny zarys turowskiego grodu daje nam obraz ośrodka, który do początku XIII wieku stanowił polityczne centrum Polesia. Być może znaczący wpływ na jego rozwój miał handel wodny, aczkolwiek ta teoria nie znajduje póki co dostatecznie solidnego potwierdzenia w źródłach. Szczyt znaczenia politycznego Turowa przypadł na przełom XI i XII wieku, czyli na czasy rządów Światopełka II. Po jego śmierci nastąpił dla grodu okres smuty. Bez wątpienia swego rodzaju odrodzeniem było objęcie władzy przez księcia Jerzego Jarosławowicza w 1157 roku, kiedy to księstwo turowskie zostało uznane za samodzielną dzielnicę. W tym czasie coraz większe znaczenie zyskiwał drugi z jego najważniejszych grodów – odległy o około 150 kilometrów na zachód Pińsk. Ostatecznie trwały okazał się związek Turowa z ośrodkiem kijowskim: z treści *Spisu grodów dalekich i bliskich* możemy wywnioskować, że co najmniej do XIII wieku zaliczany był do grupy „grodów kijowskich”, w przeciwieństwie do

⁴³ *Ипатьевская летопись*, kol. 275.

⁴⁴ O metropolitach tytularnych na Rusi pisał w latach sześćdziesiątych Andrzej Poppe. Zob. A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi. Cz. 2: Metropolia Perejasławska: traktat o azymach*, „Przegląd Historyczny” 1964, 55, z. 4, s. 557–572; idem, *Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi. Cz. 3: Metropolia Czernihowska*, „Przegląd Historyczny” 1965, 56, z. 4, s. 557–569.

⁴⁵ *Ипатьевская летопись*, kol. 231.

⁴⁶ *Слово о Мартине монахе, что пребывал в Турове*, op. cit.; *Ипатьевская летопись*, kol. 314.

Pińska, który uznano w *Spisie* za jeden z „grodów litewskich”, co być może jest świadectwem osłabienia lub zaniku związku pomiędzy dwoma dawnymi centrami politycznymi Polesia⁴⁷.

Pińsk

Pińsk, dziś miasto w obwodzie brzeskim Republiki Białorusi, położony jest w zachodniej części Polesia, nad rzeką Piną, w miejscu, gdzie łączy się ona z Prypecią. Nie jest w pełni jasne, czy to rzeka dała nazwę osadzie⁴⁸. Prawdopodobnie jednak to właśnie korzystne położenie pomiędzy ziemiami książąt kijowskich, wołyńskich, polskich, litewskich oraz Jaćwieżą przyczyniło się do stopniowego rozwoju grodu i wzrostu jego znaczenia w regionie. Być może pewną rolę odegrał tu aspekt handlowy⁴⁹. Według Krystyny Musianowicz szlak handlowy wiodący od Dniepru na zachód, przez terytorium księstwa turowskiego, był co prawda szlakiem wodnym, ale miał również swój odcinek lądowy między Prypecią i Bugiem⁵⁰. Jeśliby uwzględnić tę wizję, wydaje się wielce prawdopodobne, że ów odcinek miał swój początek właśnie w Pińsku, który mógł być zatem punktem przeładunkowym. Cytowany już białoruski archeolog P. Łysenko wskazał na istnienie na terenie dawnego grodu, znajdującego się w centrum współczesnego miasta, miejsc służących do prowadzenia handlu⁵¹. On i Artur Wędzki uznali zresztą za możliwe funkcjonowanie Pińska jako ośrodka wymiany międzynarodowej już w X wieku. Gród był ośrodkiem dwuczłonowym, bronionym z jednej strony przez rzekę, a z drugiej – przez wały i fosę⁵². Tutejsze znaleziska archeologiczne, zarówno pochodzące z terenów ruskich, jak i z Bizancjum i wybrzeża Morza Czarnego (amfory), są bardzo podobne do tych odnajdywanych w Turowie. Również charakter miejscowego rzemiosła w dużej mierze powieliła model turowski: mieszkańcy Pińska zajmowali się, poza rolnictwem i gospodarką leśną, także stolarstwem, tkactwem, w mniejszym stopniu wytwórstwem ozdób⁵³. O znaczeniu politycznym grodziska świadczy istnienie rozebranego w 1955 roku

⁴⁷ *Новгородская четвертая летопись*, [in:] *Полное собрание русских летописей*, т. 4, ч. I, Москва 2000, s. 623–624; por. М. Тихомиров, *Список русских городов дальних и ближних*, „Исторические Записки” 1952, 40, s. 215–259; В. Янин, *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков*, Москва 1998, s. 61–70.

⁴⁸ П. Лысенко, *Древний Пинск IX–XIII вв.*, Пинск 2007, s. 15–16.

⁴⁹ А. Wędzki, *Pińsk*, [w:] SSS, т. 4, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 106.

⁵⁰ K. Musianowicz, *Handel i drogi handlowe*, [w:] *Drohiczyn od VI do XIII wieku. Dzieje i kultura*, Białystok 1982, s. 65–66.

⁵¹ П. Лысенко, *Древний Пинск...*, op. cit., s. 82.

⁵² Idem, *Туrowsкая земля...*, op. cit., s. 27; А. Wędzki, op. cit., s. 106.

⁵³ *Археологія Беларусі*, s. 61; П. Лысенко, *Древний Пинск...*, op. cit., s. 131–146; idem, *Туrowsкая земля...*, op. cit., s. 192–193.

kopca z przełomu X i XI wieku, nazywanego Mogiłą Mendoga, kryjącego ciepłalne pochówki przedstawiciela drużyny książęcej⁵⁴.

Po raz pierwszy Pińsk wspomniany jest na kartach *Powieści minionych lat* pod datą 6605 (ok. 1097), przy okazji rozmów prowadzonych przez Światopełka Izjasławowicza z Dawidem Igoriewiczem, który wcześniej, w wyniku zjazdu w Lubeczu, otrzymał władzę na Wołyniu⁵⁵. Wówczas ziemię turowską próbował zająć ich konkurent – Wasylko Rościszlawowicz, przed czym Dawid ostrzegł swojego sojusznika. Od tamtej pory jego nazwa coraz częściej pojawia się obok Turowa jako głównego grodu, głównie przy okazji powierzania udziału krewnym i poplecznikom kolejnych wielkich książąt kijowskich⁵⁶. W tym samym roku podobne ostrzeżenie skierował do Światopełka Włodzimierz Monomach: „ако Василкобрататиоубиль . Ерополка . и тебехощетьоубити . и заетиволостьтвою . Туровъ . и Пинескъ . и Берестии”⁵⁷. Również pod 6605 rokiem autor latopisu wspomina o mieszkańcach Pińska, „Pinianach”, którzy obok „Brześcian” i wojsk z Wyszogrodu wspierają księcia Mściława Światopełkowicza w oblężeniu Włodzimierza na Wołyniu. Można przyjąć, że wówczas co najmniej od kilkudziesięciu lat gród posiadał przynajmniej regionalne znaczenie⁵⁸. W 1157 roku Pińsk oblegały bez powodzenia wojska wielkiego księcia Izjasława Dawidowicza, między innymi będący na jego usługach Berendejowie⁵⁹. Wreszcie pod datą 1174, a więc już w czasach panowania Juriewiczów, pojawia się informacja o pierwszych książętach pińskich, których wojska uczestniczą w wyprawie Andrzeja Bogolubskiego⁶⁰.

Przypuszczalnie ustanowienie w Pińsku stolca książęcego było związane ze śmiercią księcia Jerzego Jarosławowicza i podziałem jego ziem pomiędzy synów. Pierwszym wymienionym z imienia księciem pińskim jest Jarosław Juriewicz,

⁵⁴ A. Wędzki, op. cit., s. 106.

⁵⁵ *Ипатьевская летопись*, kol. 232.

⁵⁶ Ibidem, kol. 404, 428, 471, 492.

⁵⁷ Ibidem, kol. 237.

⁵⁸ Istnieje teoria mówiąca o tym, że to właśnie Pińsk, wówczas zlokalizowany na terenie dzisiejszej wsi Horodyszczce, był stolicą poleskiego udziału w czasach Światopełka I i dopiero później stracił tę pozycję na rzecz Turowa. Jej zwolennicy, na gruncie polskim m.in. A. Mironowicz i A. Poppe, powołują się głównie na zapis w *Powieści o Borysie i Glebie* – por. A. Mironowicz, op. cit., s. 46; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, op. cit., s. 184; A. Kijas, J. Tyszkiewicz, op. cit., s. 220. W ostatnich latach Oleg Jow, podważając tezy Piotra Łysenki, uznał na podstawie dostępnego materiału archeologicznego, że turowski gród był siedzibą księcia od czasów Izjasława Jarosławowicza. Według niego „pierwotny Turów” znajdował się na terenie dzisiejszej wsi Jurkowicze – zob. O. Иов, *К вопросу о местонахождении летописного Турова X – начала XI в.*, [w:] *Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі. Калінкавічы і Калінкавіцкі раён*, рэд. В. Даніловіч, Мінск 2016, s. 68–86.

⁵⁹ *Ипатьевская летопись*, kol. 492.

⁶⁰ Ibidem, kol. 574.

o którym w *Latopisie kijowskim* czytamy pod 1183 rokiem⁶¹. Po nim tron piński przejął jego brat Jaropełk, który w 1190 roku poślubił córkę wielkiego księcia Ruryka Rościsławowicza. Z tego wydarzenia ziemia pińska przechowała fizyczną pamiątkę w postaci resztek amfor opatrzonych imieniem władcy. *Latopis kijowski* wspomina pod 1188 rokiem, że Roman Mścisławowicz wysłał swoją żonę z Halicza do Owrucza właśnie przez Pińsk, co można uznać za dowód na to, że gród był ważnym punktem komunikacyjnym. *Kronika halicko-wołyńska* wymienia szereg trzynastowiecznych ksiąząt pińskich, podporządkowanych Romanowiczom, dla których stanowił ważny punkt strategiczny w walkach z Litwinami⁶². W tych czasach Pińsk najprawdopodobniej stale wzmacniał swoją pozycję kosztem Turowa. Proces ten przypieczętowały wydarzenia z lat trzydziestych i czterdziestych XIII wieku, o których nadmieniałem wyżej, czyli trzęsienie ziemi i zniszczenie dotychczasowej stolicy Polesia przez Mongołów. Być może już wtedy nastąpiło przeniesienie siedziby biskupiej z Turowa do Pińska⁶³. W latach dwudziestych XIV wieku księstwo pińskie zostało włączone do państwa wielkiego księcia litewskiego Giedymina.

Widzimy zatem, że właściwie od momentu, kiedy Pińsk po raz pierwszy pojawia się na kartach latopisów, zaczyna być regularnie wymieniany wraz z Turowem. Jest to wyraźne potwierdzenie jego pozycji w XII wieku. Daje to również podstawy przypuszczać, że w XI wieku osada musiała funkcjonować co najmniej przez kilkadziesiąt lat. Na jej rozwój niewątpliwie miało wpływ korzystne położenie na granicy stref wpływów kilku silnych ośrodków politycznych. Krytycznie należy natomiast podejść do teorii, wedle której Pińsk miałby być siedzibą Świątopełka Włodzimierzowica i zarazem pierwszą stolicą regionu.

W ostatnim ćwierćwieczu XII wieku Pińsk był już siedzibą książęcą, a na początku kolejnego stulecia trwale przejął od Turowa funkcję najważniejszego grodu Polesia. Należy jednak mieć na uwadze to, że Pińsk nigdy nie był centrum tak rozległego terytorium, jakie obejmował chociażby udział turowski w czasach Świątopełka Izjasławowicza.

Dąbrowica

Pod koniec XII wieku na terenie władztwa Juriewiczów wyodrębniło się jeszcze jedno księstwo z siedzibą w Dąbrowicy (Dubrowicy), która w tamtym czasie musiała posiadać przynajmniej regionalne znaczenie. Krytycznie należy odnosić się do podań mówiących o istnieniu tego ośrodka już na początku XI wieku jako

⁶¹ Ibidem, kol. 621, 628. Imię Jarosława pojawia się także na kartach *Słowa o Marcynie mnichu*. Zob. *Слово о Мартине монахе, что пребывал в Турове*, op. cit.

⁶² М. Довнар-Запольский, op. cit., s. 60; М. Грушевский, *Історія України-Руси*, т. 2, розд. 4, Львів 1905, s. 5.

⁶³ А. Мironowicz, op. cit., s. 97.

jednego z centrów eparchii turowskiej⁶⁴. Jak już zaznaczyłem powyżej, biskupstwo funkcjonowało w Turowie raczej od lat dziewięćdziesiątych tego stulecia. Na terenie dzisiejszego miasteczka w obwodzie rówieńskim Ukrainy zachowało się grodzisko funkcjonujące od XI do XIII wieku. Najwięcej znalezionych tam artefaktów pochodzi z XII i XIII stulecia⁶⁵.

Pierwszy dąbrowicki książę, Gleb Juriewicz, wzmiankowany jest pod datą 1168, przy okazji pobytu w Kijowie, gdzie udał się na wezwanie wielkiego księcia Roścysława Mściśławowicza⁶⁶. Wówczas nie posiadał on własnego udziału ziemskiego – prawdopodobnie żył jeszcze jego ojciec, książę Jerzy Jarosławowicz. Pod 1183 rokiem latopisarz wspominał o jego udziale w wyprawie Światosława Wsiewłodowicza przeciwko Połowcom. Towarzyszył mu wówczas brat Jarosław, książę piński, a sam Gleb tytułowany był tym razem księciem dąbrowickim: „Арославъ кнѣзь Пиньскіи. с братомъ Глѣбомъ [...] и Глѣба Гюрговича¹⁸ кнѣза Доубровицьского”⁶⁷. W 1190 roku, po śmierci swojego brata Światopełka, przejął księstwo turowskie, którym władał do śmierci w 1195 roku⁶⁸, a Dąbrowica przeszła w ręce jego syna Aleksandra, pozostającego w zależności od książąt halicko-wołyńskich⁶⁹.

Był on jednym z książąt ruskich poległych w 1223 roku w bitwie z Mongołami pod Kałką, o czym informuje nas między innymi *Pierwszy latopis nowogrodzki*⁷⁰. Jego siedziba uległa zniszczeniu w czasie najazdu w 1240 roku. W pierwszej ćwierci XIV wieku Dąbrowica przeszła pod władzę Litwy i była później związana z książętami holszańskimi⁷¹.

Inne grody Polesia

Pisząc o grodach ziemi turowskiej, nie można pominąć takich grodów, jak Kleck i Mozyrz. Co prawda pod koniec XII wieku nie wchodziły one w skład księstwa turowskiego, ale stanowiły na tyle ważne ośrodki na mapie średniowiecznego Polesia, że brak chociażby krótkiej wzmianki o nich stanowiłby spore zaniedbanie.

⁶⁴ Е. Шерешилов, *Творения св. отца нашего Кирилла, еп. Туровского*, Туров–Минск 1880, [w:] *Творения св. Кирилла, еп. Туровского: Памятник литературы XII ст.*, Туров–Минск 2002, s. 343–367.

⁶⁵ В. Головки, *Дубровиця*, [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 2, ред. В. Смолій, Київ 2004, s. 489; Б. Прищеп, *Погоринські міста в X–XIII ст.*, Рівне 2016, s. 134–136.

⁶⁶ *Ипатьевская летопись*, kol. 528.

⁶⁷ *Ibidem*, kol. 631.

⁶⁸ *Ibidem*, kol. 694.

⁶⁹ О. Цинкаловський, *Стара Волинь і Волинське Полісся*, [w:] *Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року*, т. 1, Вінніпег 1984, [za:] Л. Алексієвець, М. Алексієвець, *Дубровиця крізь віки: основні віхи історичного розвитку*, „Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць” 2015, 16 (12), s. 24.

⁷⁰ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград 1950, s. 267.

⁷¹ Л. Алексієвець, М. Алексієвець, *op. cit.*, s. 24–25.

Pierwsza wzmianka o Klecku pochodzi z 1127 roku. Latopisarz wymienia gród jako siedzibę księcia Wiaczesława Jarosławowicza, wnuka Światopełka Michała⁷². Po jego śmierci najpewniej Kleck wchodził w skład dzielnicy turowskiej. Gród położony był nad brzegiem rzeki Łani, w północnej części Polesia. Wydaje się, że był to punkt wyznaczający północną rubież najpierw ziem zamieszkiwanych przez Dregowiczów, a przez pewien czas – dzielnicy turowskiej. W 1142 roku Kleck i Czartorysk otrzymał z rąk Wsiewołoda Olegowicza jego brat, książę czernihowski Światosław Olegowicz, który na trwałe uzyskał je w 1155 roku z rąk Jerzego Dołgorukiego⁷³.

Podobne są losy położonego na wschód od Turowa Mozyrza. Dawny gród położony był na południowym brzegu Prypeci. Po raz pierwszy pojawia się na kartach latopisów przy okazji wspomnianej wyżej donacji Jerzego Dołgorukiego na rzecz Olegowiczów. W 1159 roku książę Izjasław Dawidowicz potwierdził to nadanie⁷⁴. Olegowicze otrzymali wówczas głównie grody położone na terenie ziemi turowskiej, co zważywszy także na bliskość Mozyrza względem Turowa, pozwala sądzić, że wcześniej mógł być on jednym z ważniejszych grodów pozostających pod władzą książąt turowskich. P. Łysenko datuje najstarsze odnalezione w Mozyrzcu elementy ceramiki na XI i XII wiek, kiedy to należy jego zdaniem upatrywać początku grodu⁷⁵.

Przez pewien czas w skład dzielnicy turowskiej wchodził również położony nad rzeką Słucz, stosunkowo blisko Klecka, na granicy z księstwem mińskim, Słuck. Wspominany jest w *Powieści minionych lat* pod datą 6624 (ok. 1116) jako jeden z dregowickich grodów napadniętych przez księcia mińskiego Gleba Wsiesławowicza: „Глѣбъ бобаше воевалъ Дрѣговичи . и Случескъ . пожегъ . и некаѣшетъса о семь . ни покарашетъса”⁷⁶. Następnie, od 1149 roku, Słuck należał do czernihowskich Olegowiczów, a od 1160 do 1162 roku był stolicą księstwa pod władzą wnuka Włodzimierza Monomacha – Włodzimierza Mściśławowicza, którego obalili synowie Jerzego Jarosławowicza. Od tamtej pory gród aż do XIV wieku stanowił własność książąt turowskich i pińskich z linii Juriewiczów⁷⁷.

Warto też zwrócić uwagę na tereny znajdujące się w zachodniej części Polesia, na polsko-ruskim pograniczu. Nad rzeką Bug, stanowiącą zachodnią rubież ziemi Dregowiczów, leżą dwa ważne dawne grody – Brześć i Drohiczyn. Niektóre dane latopisarskie, a także zgromadzony materiał archeologiczny (plombki i ślady komory celnej w Drohiczynie, importy różnego pochodzenia w Brześciu), pozwalają sądzić, że były to istotne centra handlu, które posiadały również znaczenie polityczne. Prawdopodobnie obydwa ośrodki pozostawały okresowo,

⁷² Лаврентьевская летопись, kol. 297.

⁷³ Ипатьевская летопись, kol. 310, 478–479.

⁷⁴ Ibidem, kol. 498.

⁷⁵ П. Лысенко, *Туrowsкая земля...*, op. cit., s. 87.

⁷⁶ Ипатьевская летопись, kol. 282.

⁷⁷ Ibidem, kol. 521.

szczególnie w XI wieku, pod władzą książąt turowskich, aczkolwiek kwestia ich przynależności do dzielnicy jest dosyć niejasna, zatem ich dzieje oraz rola nie wejdą w zakres moich rozważań. Podobnie ma się sprawa z położonym nad rzeką Horyń Dawidgródkiem – mimo że leży on dosyć blisko Turowa, w źródłach nie znajdujemy świadectw o jego przynależności do władztwa książąt turowskich i pińskich. Wśród pomniejszych grodów ziemi turowskiej wypada natomiast wymienić Rohaczów, którego przynależność do niej potwierdzają zapiski w *Latopisie kijowskim*⁷⁸. Nie wiemy, czy odegrał on bardziej znaczącą rolę (nie ma świadectw o tym, że mógłby być siedzibą książęcą). Położony u zbiegu Dniepru i Druci, na granicy z księstwem czernihowskim, Rohaczów dzieli jednak od Turowa i Pińska stosunkowo duża odległość. Nawet jeśli przyjąć, że pod koniec XII wieku podlegał on władzy tamtejszych książąt, to biorąc pod uwagę uszczuplenie granic księstwa turowskiego w tamtym okresie, należy przypuszczać, że ich władza nad rohaczowskim grodem nie była zbyt pewna.

W drugiej połowie XII wieku księstwo turowskie, posiadające status dzielnicy i własną dynastię książęcą, było w porównaniu do czasów wcześniejszych uszczuplone terytorialnie o Kleck, Słuck i Mozyrz, które weszły w skład księstwa czernihowskiego. Główną rolę w ówczesnym księstwie turowskim odgrywały dwa grody: Turów i Pińsk.

Rola tego drugiego systematycznie wzrastała przez całe XII stulecie, pod koniec którego znaczenie obydwu centrów było najpewniej równorzędne. W latach siedemdziesiątych nastąpił podział władztwa Jerzego Juriewicza pomiędzy jego synów: siedzibami książęcymi ustanowiono, oprócz Turowa i Pińska, także położoną na południu Dąbrowicę. W XIII wieku Pińsk stał się głównym regionalnym ośrodkiem politycznym, na co wpływ miało najpewniej jego korzystne położenie. Gród nad Piną nigdy jednak nie stał się stolicą terytorium tak obszernego, jak to, które podlegało władcom z siedzibą w Turowie w XI wieku. Jego władcy funkcjonowali wówczas w orbicie Romanowiczów, by w XIV stuleciu przejść pod władzę wielkich książąt litewskich.

MAIN GORDS OF THE TUROV PRINCIPALITY (SECOND HALF OF THE 12TH CENTURY)

ABSTRACT

The paper features history and functioning of the medieval Russian gords, which in the second half of the 12th century became part of the Turov Principality under the rule of prince Yuri Yaroslavich: Turov, Pinsk, Dubrovnitsa and, to a lesser extent, other gords located in the Polesye region. Author discusses the process of its rising and development and all the information forwarded by the written sources, especially by the Russian chronicles. This outline complement the archaeological data.

⁷⁸ Ibidem, kol. 312.

KEYWORDS

Medieval Rus', Turov Principality, Pinsk, Medieval History of Belarus, Russian Gords

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

1. *Ипатьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908.
2. *Лаврентьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 1, Ленинград 1926–1928.
3. *Новгородская четвертая летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 4, ч. I, Москва 2000.
4. *Слово о Мартине монахе, что пребывал в Турове*, [online] www.lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=10110 [dostęp: 20.01.2018].

OPRACOWANIA

1. Kiersnowski R., *Zagadnienie obiegu pieniądza wczesnośredniowiecznego na obszarze Polski północno-wschodniej*, [w:] *Acta Baltico-Slavia*, t. 1: *Pamiętnik pierwszej konferencji nauk historycznych poświęconej badaniu ziem północno-wschodniej Polski w Białymstoku*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1964, s. 87–99.
2. Kiersnowski R., *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej*, „*Archeologia Polski*” 1960, nr 5, s. 257–289.
3. Kijas A., Tyszkiewicz J., *Turów* [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII* [skrót: SSS], t. 6, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 218–219.
4. Mironowicz A., *Biskupstwo turowsko-pińskie*, Białystok 2011.
5. Musianowicz K., *Handel i drogi handlowe*, [w:] *Drohiczyn od VI do XIII wieku. Dzieje i kultura*, Białystok 1982, s. 67–79.
6. Musianowicz K., *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyńcu, pow. Siemiatycze*, „*Wiadomości Archeologiczne*” 1957, nr 24, s. 587–609.
7. Myśliwski G., *Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII – poł. XVI w.)*, „*Kwartalnik Historyczny*” 1994, r. 101, nr 3, s. 3–24.
8. Poppe A., *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968.
9. Poppe A., *Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi. Cz. 2: Metropolia Perejestawska: traktat o azymach*, „*Przegląd Historyczny*” 1964, 55, z. 4, s. 557–572.
10. Poppe A., *Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi. Cz. 3: Metropolia Czernihowska*, „*Przegląd Historyczny*” 1965, 56, z. 4, s. 557–569.
11. Wędzki A., *Pińsk*, [w:] SSS, t. 4, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 106.
12. Алексієвєць Л., Алексієвєць М., *Дубровиця крізь віки: основні віхи історичного розвитку*, „*Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць*” 2015, 16 (12), s. 20–35.
13. *Археалогія Беларусі*, т. 3: *Сярэднявекавы перыяд (IX–XIII ст.)*, ред. П. Лысенка, Мінск 2000.
14. Булгаков М., *История русской церкви*, т. 2, Санкт-Петербург 1857.

15. Войтович Л., *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000.
16. Головка В., *Дубровиця*, [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 2, ред. В. Смолій, Київ 2004, s. 134–136.
17. Голубинский Е., *История Русской Церкви*, т. 1, Москва 1901.
18. Грушевский А., *Пинское полесье. Исторические очерки*, ч. 1: XI–XIII вв., Киев 1901.
19. Грушевський М., *Історія України-Руси*, т. I–II, Львів 1905–1913.
20. Довнар-Запольский М., *Очерк истории кривичской и дреговичской земель доконца XII столетия*, Киев 1891.
21. Иов О., *К вопросу о местонахождении летописного Турова X – начала XI в.*, [w:] *Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі. Калінкавічы і Калінкавіцкі раён*, рэд. В. Даніловіч, Мінск 2016, s. 68–86.
22. Лабынцев Ю., *В глубинном Полесье (Турово-Пинская земля)*, Москва 1989.
23. Каргер М., *Новый памятник зодчества XII века в Турове*, „Краткие сообщения Института археологии” 1965, nr 100, s. 131–139.
24. Лысенко П., *Древний Пинск IX–XIII вв.*, Пинск 2007.
25. Лысенко П., *Дреговичи*, Минск 1991.
26. Лысенко П., *Туровская земля IX–XIII вв.*, Минск 2001.
27. *Описание поездки в Туров и Пинск членами комитета в августе 1909 г.*, „Минская старина”, nr 2, Минск 1911, s. 260–268.
28. Масленицына И., Богодзяж Н., *Мог ли быть князь Тур первым восточнославянским святым?*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: 1000-летие Туровской епархии: Материалы XI минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туровской епархии, Минск 2005, s. 48–55.
29. Пашуто В., *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968.
30. Перхавко В., *Опыт комплексного использования письменных и материальных источников для реконструкции истории Припятского-Бугскогопути в IX–XIII вв.*, [w:] *Проблемы исторической географии России*, Москва 1983.
31. Прищепя Б., *Погоринські міста в X–XIII ст.*, Рівне 2016.
32. Тихомиров М., *Список русских городов дальних и ближних*, „Исторические Записки” 1952, 40, s. 215–259.
33. Трусовский Н., *Историко-статистическое описание Минской епархии*, Санкт-Петербург 1864.
34. Цинкаловський О., *Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року*, т. 1, Вінніпег 1984.
35. Шершилиов Е., *Творения св. Отца нашего Кирилла, еп. Туровского*, Туров–Минск 1880, [w:] *Творения свт. Кирилла, еп. Туровского: Памятник литературы XII ст.*, Туров–Минск 2002, s. 343–367.
36. Штыхов Г., Лысенко П., *Древнейшие города Белоруссии*, Минск 1966.
37. Шпилевский П., *„Мозырица” (Из путешествия по западнорусскому краю)*, „Архив исторических и практических сведений, относящихся до России”, кн. 3, Санкт-Петербург 1859, s. 1–49.
38. Янин В., *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков*, Москва 1998.